Основою для датування могильника може бути тільки кераміка. Наявність типів горщиків, що притаманні ранньозарубинецьким комплексам Полісся, добре датовані й мають прямі аналогії в пам'ятках попереднього часу пізньопоморської та підкльошевої культур раннього і середнього латену на території Волині, Полісся і особливо Польщі, свідчить про належність могильника до I ст. н. е. Відсутність металевих виробів виключає більш точне датування, однак і ця обставина вказує на відносно ранній час пам'ятки.

Існування у Волинському Поліссі зарубинецького могильника, в матеріалах якого поєднуються риси поліського та середньодніпровського варіантів, становить великий інтерес. Для уточнення хронології та шляхів проникнення на цю територію племен зарубинецької культури необхідні дальші дослідження.

К. В. КАСПАРОВА

Зарубинецкий могильник в с. Могиляны на Ровенщине

Резюме

Памятники зарубинецкой культуры Припятского Полесья во второй половине I в. н. э. прекращают свое существование. В этой связи особенно важны исследования в областях периферийных, в том числе на Волынском Полесье, где зарубинецкая культура представлена отдельными памятниками. Один из них — могильник в с. Могиляны — исследовался экспедицией Государственного Эрмитажа в 1970 г. Открыто восемь погребений предскифского времени и пять зарубинецких, а также зафиксированы местоположения двух, разрушенных строительными работами в 1965 и 1969 гг. Судя по отдаленности захоронений, зарубинецкий могильник занимал площадь около 6 тыс. $м^2$. Трупосожжения делятся на ямные и урновые. В ямных остатки кремации помещались в восточную часть ямы, а западную занимали глиняные сосуды. В керамическом комплексе сочетаются элементы полесской и среднеднепровской посуды, однако в целом он ближе к полесским могильникам. Местоположение костей в восточной стороне ямы является чертой, характерной для среднеднепровской группы памятников.

Основанием для датировки служат только сосуды, из которых многие имеют аналогии в раннезарубинецких погребениях Полесья, относящихся к I в. до н. э. Для уточнения времени существования зарубинецких памятников на Волыни необходимы дальнейшие исследования.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

Давньоруські керамічні світильники та свічники

Досі ще повністю не досліджена така група археологічних пам'яток, як світильники та свічники. Щодо античних світильників, то матеріали про них були опубліковані близько 60 років тому [1]. Є повідомлення про їх окремі знахідки у працях, присвячених Ольвії, Пантікапею, Фанагорії та іншим грецьким містам [2].

[1] Kaiserlihe Ermitage. Die antiken Tonlampen. Bearbeitet von O. Waldhauer. St. Peterburg, 1914.

[2] Т. Н. Книпович. Керамика местного производства из раскопа И.—Ольвия, т. 1. К., 1940, стор. 144; И. Т. Кругликова. Ремесленное производство простой керамики из Пантикапея.— МИА, № 56. М.—Л., 1957, стор. 133; М. М. Кобылина. Фанагория.— МИА, № 57. М.—Л., 1956, стор. 74; В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.— МИА, № 25, 1962.

Давньоруські світильники й свічники ніким ще не були ні зібрані, ні систематизовані. Вивченню і датуванню їх не приділялося достатньої уваги, хоч ці знахідки відомі з розкопок численних давньоруських міст — Києва, Чернігова, Білгорода, Новгорода, Смоленська, Старої Рязані, Галича, Турова, Пінська, Гродно, Городська [3]. Вони експонуються в Ермітажі, Державному історичному музеї у Москві, Республі-

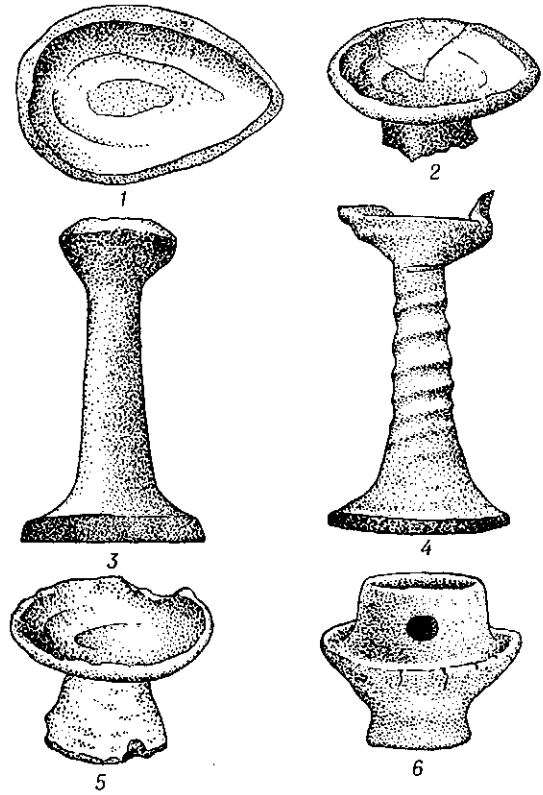

Рис. 1. Світильники:
1 — Пантікапей, *2, 5* — Білгород, *3* — Ольвія, *4* — Херсонес, *6* — Новгород.

канському історичному музеї України у Києві, в Чернігівському, Львівському та інших історичних і деяких краєзнавчих (зокрема, Сосницькому) музеях.

Світильники призначалися для вечірнього освітлення приміщення. У них застосовувалися масло і гноти. Звичайна форма світильників — невеличка поглиблена мисочка, кругла або овальна, відкрита чи закрита зверху. Такими були античні світильники, інколи з деякими варіаціями чи додатковими декоративними елементами. Сіроглиняні і жовтоглиняні вироби подібного типу, часто вкриті чорним або червоним лаком, знайдені у Греції, Малій Азії, а також у Північному Причорномор'ї. Прикладом може бути овальний жовтоглиняний світильник з Пантікапея (довжина його мисочки 13,8, висота 2,2 *см*) (рис. 1, *1*) [4]. Спроба збільшити освітлювану площу, очевидно, призвела до виникнення нової

[3] М. К. Каргер. Древний Киев, т. 1. М.— Л., 1958, табл. LXXVIII; В. К. Гончаров. Археологічні дослідження древнього Галича у 1954 році.— АП, т. V. К., 1955, стор. 27, табл. 1; Н. П. Воронин. Древнее Гродно.— МИА, № 41. М.— Л., 1953, стор. 61, рис. 26; Р. И. Вышеславцев. Новые типы древнерусских светильников.— КСИА, вып. 11. К., 1961, стор. 89.

[4] Kaiserlihe Ermitage, табл. 1, рис. 2.

форми — світильників на високій ніжці. Такі екземпляри виявлені під час розкопок в Ольвії та Херсонесі. Вони зберігаються в колекціях Ермітажу [5]. Висота їх близько 15 *см* (рис. 1, *3*, *4*).

Аналогічні за формою світильники на високій ніжці були виявлені в Тірітаці під час розчистки господарського приміщення IV ст. [6] Слід зазначити, що на цьому місці були пізніші будови. У VIII — IX ст. Тірітака була значним торговельно-землеробським пунктом Східного Криму, і в складі її населення були тоді слов'яни [7]. Висота цих світильників до 15 *см*.

Зв'язки давньоруських міст, зокрема Києва, Чернігова, Переяслава, Білгорода, Родня, з середньовічними містами Криму — Херсонесом, Корчевом й іншими — сприяли взаємовпливам у виготовленні багатьох видів виробів і прикрас. Це стосується і світильників. Можливо, що давньоруські світильники наслідували античні, на що вказує близькість їх форм і розмірів.

У містах Давньої Русі, особливо в південних землях, виготовлялися керамічні світильники двох типів: у вигляді мисочки і на високій ніжці.

Перший тип представлений знахідками з Білгорода, Родня, Городська та інших міст. Так, один з білгородських світильників мав форму круглої поглибленої мисочки (діаметром 10,5 *см*), зробленої з світлої глини і вкритої зеленою поливою (рис. 1, *2*).

Світильники на високій ніжці відомі за матеріалами ряду давньоруських міст — Києва, Білгорода, Галича, Новгорода та ін. Серед них цікавий екземпляр з Білгорода, виконаний з сірої, недбало вимішаної глини (поверхня горбкувата); він має гарну форму і нагадує вазочку. Велика кругла поглиблена мисочка діаметром 10,5 *см* поставлена на високу конічну ніжку (рис. 1, *5*). Красивими формами характеризуються і світильники з Галича, також подібні до вазочок. У них своєрідні фігурні ніжки [8].

Викликає інтерес світильник з Новгорода (експонується в Ермітажі). Невеликий, але досить масивний, виготовлений з темної глини, грубо зліплений, він характерний тим, що зверху мисочки має ще циліндричну частину з отвором, очевидно, для гнота (рис. 1, *6*).

Одночасно з світильниками і лучинами, які згадуються в писемних джерелах, в Давній Русі були поширені свічки. Високим розвитком бортництва зумовлювалися великі запаси воску, який заготовляли бочками та кругами і який був предметом широкої торгівлі навіть з іншими країнами, що засвідчено, зокрема, Константином Багрянородним та іншими авторами. Це також може бути свідченням поширення свічок у ті часи. Особливо багато їх використовувалося у церквах під час різних релігійних церемоній. У літописах згадується «возжигание» великої кількості свічок у церквах. Безумовно, й багаті верстви населення теж палили їх чимало. Під час поховальних церемоній обов'язково застосовувалися свічки, оскільки це мало певне ритуальне значення. У літописних джерелах такі згадки численні, як, наприклад, під 1072 р., де описується перенесення мощей Бориса і Гліба, під 1074 р.— в описі поховання Феодосія, та в інших місцях [9].

Свічники були як бронзові й залізні, так і керамічні, останні мали перевагу. Вони були дешевші, і свічка у них могла спалюватися до кінця, тоді як на бронзових і залізних шпилях частини свічок залишалися

---

[5] Kaiserlihe Ermitage, табл. XLIX, рис. 524; табл. L, рис. 528, 529.

[6] В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки., стор. 115, рис. 140.

[7] Там же.

[8] В. К. Гончаров. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р.— АП, т. V. К., 1955, стор. 27.

[9] «Повесть временных лет». М., 1950, стор. 121, 125.

на кінцях невикористаними. За формою ранні керамічні давньоруські свічники дуже близькі до керамічних світильників на високій ніжці, бо, напевно, і виникли від них. Очевидно, спочатку у мисочку світильника ставили свічку, щоб не тримати її весь час у руках. Згодом чашечка перетворилася на плоске блюдце, яке прикриває руку від краплин гарячого воску.

Керамічні давньоруські свічники мають вигляд високої порожнистої ніжки конічної форми, на яку зверху насаджено одне або два плоских блюдця порівняно великого діаметра.

Світильники і свічники близькі за формою. Проте світильники завжди мають поглиблену мисочку, а свічники — плоскі блюдечка, в які неможливо налити масло. Крім того, у верхньому блюдці інколи є гніздо для свічки. Таке саме призначення мала порожниста ніжка.

Поширення керамічних свічників в Давній Русі і витіснення ними світильників можна пояснити не тільки великою кількістю воску й зручністю використання свічок у церковних церемоніях та в побуті, а й тим, що для світильників бракувало масла. Оливкової олії, поширеної в античних містах, на Русі не було. Користувалися конопляною, але вона була їстівною, що слід було врахувати, зважаючи на часті неврожаї та голод. На цю обставину неодноразово вказує літопис. Користуватися для освітлення воском було значно зручніше, ніж маслом.

Про поширення свічників свідчать їх знахідки під час розкопок у багатьох давньоруських містах — Києві, Чернігові, Білгороді, Турові, Родні, Гродно.

Перші київські свічники опублікував у кінці XIX ст. І. А. Хойновський, який знайшов шість таких екземплярів і, не розуміючи їх призначення, охарактеризував як «жертвенные сосуды» [10]. На початку XX ст. А. Д. Ертель знайшов у Києві ще кілька ідентичних предметів, які він визначив вже як свічники. Щоб підтвердити своє визначення, А. Д. Ертель навів дані про знахідки таких самих свічників під Києвом (на Церковщині) [11].

Аналогічні знахідки траплялися під час розкопок міста і в наступні роки. За радянського часу вони були виявлені на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Софійського собору, Подолу і в багатьох інших місцях Києва. Деякі з цих знахідок опубліковані М. К. Каргером та Б. О. Рибаковим [12], які їх назвали світильниками, хоча не досліджували. Проте форми цих знахідок характерні саме для свічників: висока ніжка і плоскі блюдця. Деякі блюдця вже були з спеціальними заглибленнями для свічок (рис. 2, *1—3*).

У Білгороді, поблизу Києва, знайдено за останні роки досить багато фрагментованих свічників, подібних до київських: уламки блюдець та високі порожнисті ніжки від них. Прикладом може служити конічна ніжка з світлої глини, порожниста всередині, а зовні прикрашена концентричними нарізними лініями (рис. 2, *4*).

Надзвичайно цікавим є мініатюрний (напевно, дитяча іграшка) керамічний свічник з Білгорода. Він виконаний з світло-жовтої глини і являє собою кругле блюдечко на високій конічній ніжці. Висота його 2,5, діаметр 3 *см*. У центрі блюдечка вирізано косий хрест (рис. 2, *6*). Такий знак Б. О. Рибаков визначає як вогневий [13]. Можливо, його було зроблe-

---

[10] И. А. Хойновский. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весною 1892 г. К., 1893, стор. 57, табл. XIV, рис. 102, 103.

[11] А. Д. Эртель. Отчет о наблюдении за земляными работами в районе Старокиевского участка в 1912 г. и о найденных при этом предметах.— Военно-исторический вестник, кн. 4. К., 1913, стор. 3.

[12] М. К. Каргер. Древний Киев, табл. LXXVIII; Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 354, 355.

[13] Б. А. Рыбаков. Календарь IV в. из земли полян.— СА, № 4. М., 1962, стор. 67, 68.

но навмисно, щоб підкреслити зв'язок цього предмета з вогнем, світлом. Очевидно, іграшка наслідувала справжні свічники.

Подібні, але більші за розмірами керамічні предмети були знайдені у Тірітаці. Вони названі ліпними посудинами і датовані IV ст. [14]

З білгородських свічників найбільший інтерес становить знахідка половини свічника, виготовленого з добре відмуленої світло-жовтої гли-

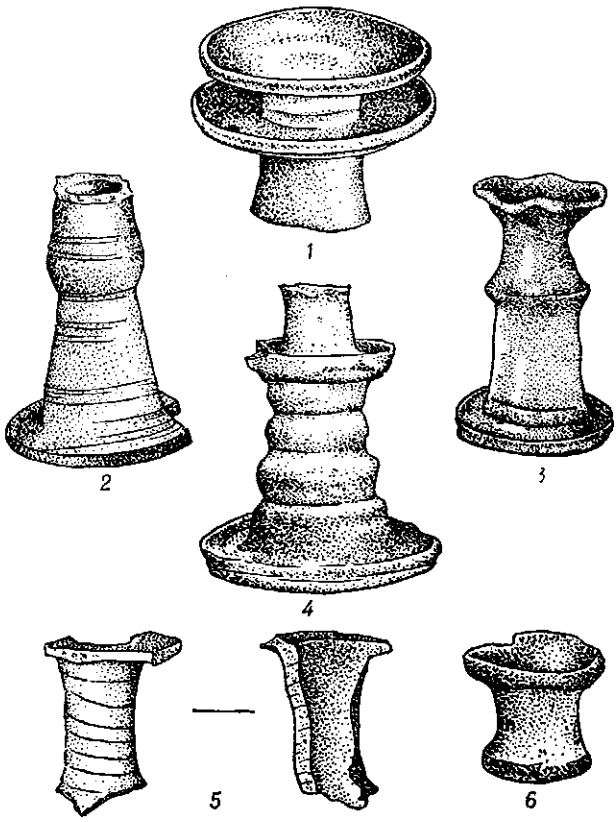

Рис. 2. Свічники:
1 — Київ, *2, 4* — Сосниця, *3* — Боромля Сумської області, *5, 6* — Білгород.

ни. Висока ніжка закінчується зверху плоским блюдечком. Ззовні вона прикрашена нарізним лінійним орнаментом, а всередині порожниста, призначена для того, щоб вставляти свічки (рис. 2, *5*).

Свічники, аналогічні київським та білгородським, відомі й з інших давньоруських міст. Так, у Турові трапилося кілька порожнистих ніжок від таких свічників. Один з них вкритий зеленою поливою [15]. Знайдені вони також у шарах XI — XIII ст. у Гродно [16], Пінську та ін.

Більш розвинену, але схожу форму мають свічники, виявлені у Сосниці Чернігівської області, які експонуються у Сосницькому краєзнавчому музеї. Один з них краще зберігся: на високу орнаментовану поглибленими лініями ніжку насаджене зверху блюдечко, яке має ще спеціальну циліндричну вставку — гніздо для свічки. Зроблений він з жовтої світлої глини на гончарському крузі. Висота його 15,5, діаметр блюдеч-

[14] В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки..., стор. 24, рис. 14.
[15] Свічник № 965 з розкопок 1962 р. зберігається у Мінську в Інституті історії АН БРСР.
[16] Н. Н. Воронин. Древнее Гродно..., стор. 61, рис. 26.

ка 9,5 *см* (рис. 2, *5*). Другий не зберігся повністю, але він також складався з високої орнаментованої ніжки і блюдечка зверху. Ніжка порожниста, призначена для свічки. Висота свічника 14 *см* (рис. 2, *6*).

Свічники були поширені не тільки в Давній Русі, а й на інших слов'янських землях. Виготовляли їх з глини, дерева, різних металів (заліза, міді). Керамічні свічники досліджувалися у Болгарії [17]. Увагу дослідників привертали дерев'яні свічники. За формою вони нагадують керамічні, зокрема київські та сосницькі. Вони складаються з високої конічної ніжки і мають зверху одне або два блюдечка. Ніжки прикрашені здебільшого концентричним орнаментом [18]. Можливо, ці спільні риси обумовлені технікою їх виконання — обертанням на гончарському крузі чи на токарному верстаті.

Етнографічні матеріали свідчать про те, що на території України ще й досі роблять керамічні свічники, наприклад у південних і західних областях. Деякі зразки з західних областей видані в працях про народну кераміку України [19]. З південних виробів, зокрема, можна назвати свічники з с. Боромля Сумської області, де їх виробляють і зараз.

Слід зазначити, що до цього часу свічники зберігають у загальних рисах форму давньоруських: вони уявляють високу конічну ніжку з плоским блюдечком зверху, а друге блюдечко перетворилося на рельєфний валик. Ніжка залишається порожнистою. Висота сучасних свічників, як і давньоруських,— від 13 до 15 *см*.

Дослідження світильників і свічників підтверджує думку, що вони мали велике поширення у Давній Русі. Їх масове використання у релігійних церемоніях і в побуті привело до виготовлення цих виробів не тільки з металу і дерева, а й з глини. Види і форми керамічних світильників і свічників ідуть від античних, хоч пізніше вони розвиваються і прикрашаються згідно із смаками свого часу.

Керамічні свічники набувають значного поширення в період Київської Русі, а згодом їх виробництво збільшується і продовжується, зокрема на Україні, майже до сучасності.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

Древнерусские керамические светильники и подсвечники

Резюме

Среди археологических материалов из раскопок древнерусских городов известны находки, которые обычно называли светильниками. Более детальное изучение позволяет выделить из них группу древнерусских подсвечников, которые применялись в церковных и погребальных церемониях, а также в быту уже в период Киевской Руси. Это подтверждается письменными источниками и этнографическими материалами.

---

[17] М. Д. Маринов. Градиво за веществената култура на Западна България.— СбНУ, XVIII. София, 1901, стор. 39; Ст. Л. Костов и Е. Петова. Селски бит и изкуство в Софийско. София, 1935, стор. 77.

[18] В. Венедикова. Деревянные подсвечники в коллекциях Этнографического музея в Софии.— Известия на Етнографския Институт и музей, кн. VIII. София, 1965, табл. II, рис. 7, *9*.

[19] К. И. Матейко. Народная керамика западных областей Украинской ССР. К., 1959, табл. XVII, рис. 1.